

Aysel ƏHMƏDOVA*

“EDGÜ ÖGLİ TİGİN-AYIĞ ÖGLİ TİGİN” HEKAYƏSİNDƏ TƏZAD

XÜLASƏ

“Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” buddizm məzmunlu qədim uyğur abidələrindən biridir. Bu əsər çatik (jataka), yəni dini hekayədir. Jatalalarda dini fikirlər hekayələr vasitəsilə ifadə edildiyi üçün onların dili daha sadə və obrazlıdır. X əsrdə Çin dilindən tərcümə olunmuş bu abidə 1908-ci ildə Pol Pellio tərəfindən tapılmışdır və hazırda Parisdə, Fransa Milli Kitabxanasındadır. Əsər “Şahzadə Kalyanamkara və Papamkara” adı ilə də tanınır. Əsər bir hökmdarın yaxşı fikirli oğlu ilə pis fikirli oğlu arasında ziddiyyətlərdən danışır. “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” abidəsi bütövlükdə təzad əsasında qurulmuşdur. Əsərdə təzadların əksəriyyətində mütləq antonimlər müşahidə olunur və təzad daha çox obrazların nitqində işlənmişdir. “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin”in əlyazması natamamdır, ona görə də əsərin tam variantında təzadın başqa nümunələri də ola bilər.

Açar sözlər: *qədim uyğur yazılı abidələri, buddizm, jataka, bədii ifadə vasitələri, antonimlər*

“Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” buddizm məzmunlu qədim uyğur ədəbiyyatında çatik (jataka) adı ilə də tanınan dini hekayələrdəndir. Dini və fəlsəfi fikirlərin qüvvətli olduğu, mücərrəd məzmunlu və terminlərlə zəngin sutralardan fərqli olaraq jatakalar dini anlayışları konkret hadisələr və hekayələr vasitəsilə nəql edir. Ona görə də onların dili daha anlaşıqlı və bədii obrazlılıq baxımından daha zəngindir.

“Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” abidəsi X əsrin ikinci yarısında Çin dilindən sərbəst şəkildə və əlavələrlə tərcümə olunmuşdur [Hamilton: 2020, s. 24, 28; Orkun: 2022, s. 95]. 1908-ci ildə Pol Pellio tərəfindən Dunhuanda tapılmış və Parisə aparılmışdır. Hazırda Pelliot Chinois 3509 nömrəsi altında Paris Milli Kitabxanasında saxlanılmaqdadır. Britaniya Muzeyində Or 8212 (118) nömrəsi altında saxlanan fraqmentlər isə eyni əsərin başqa bir əlyazmasına aiddir [Hamilton: 2020, s. 13, 23]. Əsər müxtəlif vaxtlarda Klement Huart (1914), P.Pellio (1914), Hüseyn Namık Orkun (1940), Ceyms Rassel Hamilton (1971), Mehmet Mahur Tulum və Kenan Azılı (2016) tərəfindən nəşr olunmuşdur [Hamilton: 2020, s. 13; Orkun: 2022]. H.N.Orkun mətnin oxunuşunda P.Pellionun nəşrindən istifadə etmişdir [Orkun: 2022, s. 110].

---

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
aysel901120@gmail.com

Bu əsərin başqa adı “Şahzadə Kalyanamkara və Papamkara”dır. Qədim uyğur mətni natamam olduğu üçün burada əsərin adı verilmir. Əsərin bəzi tədqiqatçıları mətnə tez-tez təsadüf olunan *edgü ögli tigin* “yaxşı fikirli şahzadə” və *ayığ ögli tigin* “pis fikirli şahzadə” ifadələrindən əsərin adı kimi istifadə etmişlər [Tulum, Azılı: 2016]. Belə ki, əsərdə bir hökmdarın yaxşı əməllərlə məşğul olan oğlu ilə pis fikirli oğlu arasında fərqlər və onların başına gələnlər nəql olunur. Əsərdəki yaxşı şahzadə bodhisattvadır, yəni budda olmağa namizəddir [Hamilton: 2020, s. 9]. Əsərin əsas qəhrəmanının bodhisattva olması buddist hekayələri üçün səciyyəvi cəhətdir.

Təzad, əsasən, antonimlər əsasında formalaşır. Ancaq təzadı və antonimləri eyniləşdirmək olmaz: “Leksikada, əsasən, antonimlər (mütləq və ya mətni antonimlər), sintaksisdə isə həm antonimlərin iştirakı ilə əmələ gələn mətnlər, həm də öz-özlüyündə kəskin fərqlənən, ümumi məzmununda ziddiyyət ifadə olunan ayrı-ayrı cümlələr üslubi təzad kimi ortaya çıxır” [Bəylərova: 2008, s. 51-52]. Təzadla antonimlər arasındakı əsas fərqlərdən biri kimi təzadın kontekstdən asılılığı göstərilir: “O, obyektiv ziddiyyətli cümlələr vasitəsilə kontekstdən doğan nisbi qarşılaşdırmaya əsaslanır” [Galperin: 2020, s. 222]. Deməli, antonimlər yalnız müəyyən kontekst daxilində təzad əmələ gətirə bilər.

Antonimlər təzadın yalnız bir növünü formalaşdıran vasitə hesab edilir. Antonimlər olmadan da təzad meydana çıxıb bilər: “O, bədii əsərlərdə müəyyən obraz və hadisələrin müqayisəsi zamanı da yaranır” [Əfəndiyeva: 1970, s. 85]. “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” abidəsində bu xüsusiyyət çox güclüdür. Burada yalnız iki qardaşın yox, cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinin yaşayışı, insan təfəkkürü, insanların bir-birinə münasibəti kimi məsələlərin müqayisəsi zamanı da təzad yaranır.

Ahmet Kartal klassik ədəbiyyatla bağlı əsərlərdə təzadla münasibəti nəzərdən keçirmişdir. O qeyd edir ki, mənbələrin əksəriyyətində təzad bir-birinə zidd olan anlayışların birlikdə işlənməsi kimi təqdim olunur [Kartal: 2007, s. 417]. Müəllif heç də hər kəsin bu fikri qəbul etmədiyini yazır: “Burada xüsusilə bildirilməli və vurğulanmalı cəhət əksliyin sözdə yox, düşüncədə və şüurda olmasıdır” [Kartal: 2007, s. 418].

Təzadın yaranmasında sintaktik paralellik və təkrirlərin rolu da xüsusi vurğulanır [Bəylərova: 2008, s. 60]. İ.R.Qalperin bunun səbəbini belə müəyyənləşdirir: “İki əşya və ya anlayışın antaqonist əlamətləri onlar oxşar quruluşda olduqda daha asan qavranılır” [Galperin: 2020, s. 222]. Paralel quruluşlu cümlələrdə qarşı-qarşıya qoyulan məfhumları və onların ziddiyyətli cəhətlərini vurğulamaq daha asandır. Digər tərəfdən təkrarlar onlar arasında ortaq xüsusiyyət və vəziyyətləri müəyyən edir ki, bu da onların bir-birinin əksi olan xüsusiyyətlərini daha qabarıq üzə çıxarır. Paralel quruluş və təkrarların mövcudluğu göstərir ki, təzad yalnız leksik yox, həm də sintaktik səviyyədə fəaliyyət göstərir: “Beləliklə də, antiteza iki dil strukturunun – leksikologiya və sintaksisin birgə fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxır” [Əfəndiyeva: 2007, s. 107].

A.Kartal klassik ədəbiyyatla bağlı köhnə mənbələrə əsasən təzadın 3 əsas xüsusiyyətini göstərir:

1. Bir ifadə daxilində bir-birinə zidd olan iki şeyin olması təzad sənətinin meydana çıxması üçün kifayətdir.

2. Bu iki şey həm antonim sözlər, həm də eyni feilin təsdiq və inkar formaları ola bilər.

3. Eyni anlayışla bağlı olmasa da, eyni yerdə olması bu iki şey arasında təzad yaratmaq üçün kifayətdir [Kartal: 2007, s. 418-419].

Təzadın yalnız cümlə daxilində fəaliyyət göstərən bədii ifadə vasitəsi olmaması, daha geniş məna ifadə etməsi ilə bağlı fikirlər də irəli sürülmüşdür: “Təzad özlüyündə daha geniş diapazonlu hadisədir, o yalnız nitqin qeyri-standart ifadəsinin və ya sözlərin stereotiplərdən kənara çıxan birləşməsinin müşahidə olunduğu cümlə səviyyəsində yox, həm də bütöv situasiya səviyyəsində meydana çıxır” [Гюева: 2008, s. 132]. “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” abidəsində belə situasiya pis fikirli şahzadənin böyük qardaşına həsəd aparması və bunun nəticəsində yad yerdə onun gözlərini çıxarmasıdır. Bu situasiya məhz iki qardaşın əməlləri arasındakı ziddiyyəti göstərir.

Təzadın əsas funksiyalarına müqayisə və qiymətləndirmə daxil edilir [Əfəndiyeva: 2012, s. 86, 96]. “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” əsəri bütövlükdə iki qardaş arasındakı təzaddan ibarətdir. Bunun üçün əsərdə iki qardaşın müsbət və mənfi cəhətləri təqdim olunmuşdur. Bu da təzadın əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur: “Antitezada müsbət və mənfi cəhətlərin qarşılaşdırılması əsas şərtidir. Bunsuz ziddiyyəti, əksliyi, təzadı təsəvvürə gətirmək mümkün deyil” [Bəylərova: 2008, s. 54].

Təzad mətnədə yalnız əkslikləri fərqləndirməyə, qarşı-qarşıya qoymağa xidmət etmir, o həm də mətni üslubi cəhətdən zənginləşdirir, onun ekspressivliyini və ifadə dolğunluğunu artırır: “Onu da qeyd etməliyik ki, antonimlərdən antiteza yaradılarkən müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirmək yox, xüsusi üslubi effekt yaratmaq məqsədilə istifadə edilir” [Əfəndiyeva: 1970, s. 85]. Təzadın oxucuda mənəvi estetik fikir yaratdığı da qeyd olunur [Mustafayeva: 2010, s. 165]. Haqqında danışdığımız “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” abidəsində təzad vasitəsilə dini anlayışlar və fikirlər daha aydın ifadə edilir, əsər bir növ mənəvi-didaktik səciyyəyə daşır.

Təzadın əsas funksiyaları kimi ritmyaratma (paralel quruluşa əsaslandığı üçün), birləşdirmə, ayırma və müqayisə göstərilir. Bu funksiyalar birgə fəaliyyət göstərsə də, bəzən biri digərinə nisbətən daha aydın görünür [Galperin: 2020, s. 224].

Təzadın mətnin həm üfüqi, həm də şaquli komponentləri arasında olduğu göstərilir. Əgər üfüqi komponentlər eyni cümlə, yaxud yanaşı cümlələr arasında özünü göstərsə, şaquli komponentlərə obrazların təqdimi və səciyyələndirilməsi daxildir [Гюева: 2008, s. 132-134]. Haqqında danışdığımız əsərdə iki qardaş,

onların xarakterləri və başqalarının onlara münasibətindəki ziddiyyətlərə əsasən demək olar ki, burada təzad mətnin şaquli komponentlərini də əhatə edir.

Kuruğ yerig suvayu öl yerig tarıyu kuş kuzğun sukar yulıyur sansız tümən özlüg ölürür (I, 3-6) “Quru torpağı sulayıb nəm torpağı əkəndə quş-quzğun gəlib çoxunu dimdikləyir, on minlərlə canlıyı öldürür”. Burada əkinçinin gördüyü işdən danışarkən onun quru torpağı sulaması və nəm torpağı əkməsi qeyd olunur. Yəni quru və nəm torpaq anlayışları arasında təzad görünür. Bu, təzadın daha dar növü olub, iki anlayış, iki söz arasında baş verir. Həmin iki söz *kuruğ* “quru” və *öl* “nəm, sulu” sifətləridir və bir-biri ilə mütləq antonimdir. Bu nümunədə sintaktik paralelizm də müşahidə olunur və təzad əkinçinin işini və təbiət hadisələrini ifadə edir.

Amrak ögüküm *yer teñri* törümüştə bərü *bay* yemə bar, *yok çığay* yemə bar (V, 7-VI, 2) “Sevimli balam, yer və göy yarandığı vaxtdan bəri varlı da var, kasıb da var”. Bu nümunədə təzad obrazın nitqində müşahidə edilir və ondan iki dəfə istifadə olunmuşdur. Birincisi *yer və teñri* “göy” anlayışları, ikincisi isə *bay* “varlı” və *yok çığay* “kasıb, yoxsul” anlayışları arasındadır. Burada da təzadı təşkil edən sözlər antonim cütlüklərdir: *yer-teñri* və *bay-yok çığay*. Nümunədə hökmdar oğluna varlı və kasıblar arasındakı fərqi dünyanın yarandığı dövrdən etibarən mövcud olduğunu söyləyir. Varlı və kasıblar arasındakı bu təzad isə yaxşı fikirli şahzadəni narahat edir. Bu nümunədə təzaddan istifadənin məqsədi ictimai fərqləri göstərməkdir.

Biri ayur: *kazğanç* nəñ tarığ tarımakda ədgü *yok* kim *bir* tarısar *miñ tümən* bulur (XIII, 2-4) “Biri deyir: qazanc üçün əkin əkməkdən daha yaxşı heç nə yoxdur. Kim ki bir dən əksə, on milyonunu tapar”. Burada təzadı yaradan *bir* və *miñ tümən* “on milyon” sayları, yəni “az” və “çox” anlayışlarıdır. Bu sözü deyən şəxs əkinçinin yaxşı qazanacağını bildirmək üçün onun əkdiyini *bir*, yəni “çox az”, götürəcəyi məhsulu isə *miñ tümən* “on milyon”, yəni “olduqca çox” kimi göstərir. Yəni buradakı təzad həm də fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Bu təzad mətnin çincə variantında da var [Orkun: 2022, s. 99]. Deməli, tərcüməçi bu məqamda mətnin orijinalına sadıq qalmışdır. Buradakı təzad yuxarıdakılardan fərqli olaraq antonimlər əsasında yox, ən kiçik və ən böyük miqdarları bildirən saylar əsasında əmələ gəlmişdir. Yəni burada təzadı təşkil edən miqdarların bir-birinə nisbətidir. Nadir Məmmədli mətnə antonimlərdən istifadənin müxtəlif məqamlarını göstərmişdir ki, bunlardan biri də hiperbola yaratmaqdır [Məmmədli: 2022, s. 9]. Bu nümunədə də miqdarlar arasındakı nisbətəni şişirdildiyini, yəni hiperbola əmələ gəldiyini görürük.

Biri ayur: *öñtin kedin* satıgka yuluğka barsar *bay* bolur (XIII, 6-XIV, 1) “Biri deyir: kim ki ticarət üçün önə-ərxaya (Şərqə və Qərbə) getsə, varlı olar”. Burada *öñtin* “ön tərəf, Şərq” və *kecin* “arxa tərəf, Qərb” anlayışları təzad yaradır. Yəni bu sözü deyən şəxs ticarətlə məşğul olan adamın dünyanın hər yerinə getməli olduğunu bildirmək üçün bir-birinə əks olan “ön” və “arxa” anlayışlarından istifadə edir. Burada da iki mütləq antonimin – bir-birinə əks istiqamətləri bildirən iki

sözün təzad yaratdığı müşahidə olunur. Burada təzad müxtəlif yerlərə getmək anlayışını ifadə edir, birləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir.

Ol ödü *ayığ ögli tigin inisi* inçə tep sakıntı: Ögüm kañım eçim tiginke *sevər* mən *aklayur* erti. Amtı eçim taluyka barıp ərdini kəlürsər *takı ağırlıq bolğay, mən takı uçuz bolğay mən* tep sakıntı (XXVIII, 7 – XXIX, 5) “Bu vaxt onun kiçik qardaşı olan pis fikirli şahzadə belə fikirləşdi: Ata-anam böyük qardaşım olan şahzadəni sevir, mənə isə nifrət edirdilər. İndi böyük qardaşım okeana gedib qiymətli daşı gətirsə, o daha dəyərli olacaq, mən də daha dəyərsiz olacağam, deyə düşündü”. Burada təzad vasitəsilə pis fikirli şahzadənin düşüncələri və məqsədi aydın olur. Knun böyük qardaşından fərqi daha aydın nəzərə çarpır. Əgər böyük qardaşı başqa insanlara kömək etmək üçün qiymətli daşı əldə etmək istəyirsə, kiçik qardaş ancaq ata-anasının onu sevməsi üçün qiymətli daşı gətirmək istəyir. Burada *ini* “kiçik qardaş” və *eçi* “böyük qardaş” sözləri də bir növ təzad yaradır, çünki məndəki böyük və kiçik qardaş bir-birinə tam əks fikirli insanlardır. *Sev-* və *akla-* “nifrət etmək” feilləri mütləq antonimlərdir, bu sözlər təzad əmələ gətirir və hökmdarla arvadının iki oğlu arasında fərqi qoyduğunu, onlara fərqli münasibət göstərdiyini əks etdirir. Məndən daha sonra anlaşılır ki, bunun səbəbi iki şahzadənin müxtəlif xarakterdə olması və kiçik şahzadənin pis əməlləridir: *Kañı oğul kılınçı yavlak üçün sevməz erti* (XXX, 4-5) “Xanı oğlunun hərəkətləri pis olduğu üçün, onu sevməzdi”. *Ağırlıq bolğay* “dəyərli olacaq” və *uçuz bolğay* “dəyərsiz olacaq” ifadələri də təzad yaradır. Bu ifadələrin birinci sözləri bir-birinin antonimidir. Kiçik şahzadə bu fikirdədir ki, böyük qardaşı istəyinə nail olub qiymətli daşı gətirə bilsə, ata-anasının gözündə onun dəyəri daha da artacaq. Bu nümunədə təzad insanların bir-birinə münasibətindəki ziddiyyəti göstərir, müqayisə edir.

Eçim tigin ölüm yerke *barır* ol nəgülük *kalır* mən? Teñrim mən yemə barayın *ədgü yavlak* bolsar birlə bolalım (XXIX, 7-XXX, 3) “Böyük qardaşım şahzadə ölüm diyarına gedir, mən niyə qalırım? Müqəddəsim, mən də gedim. Yaxşı da olsaq, pis də olsaq, bir yerdə olaq”. Burada əvvəl *bar-* “getmək” və *kal-* “qalmaq” anlayışları arasında təzad yaradılır. Pis fikirli şahzadə qardaşının gedib, özünün qalmasını əks hərəkətlər kimi təqdim edir və özü də onunla getmək istəyir. İkinci təzad isə *ədgü* “yaxşı” və *yavlak* “pis” arasındadır. Şahzadə başlarına gələcə biləcək bütün hadisələri bu iki əks mənalı söz vasitəsilə ümumiləşdirir. Burada təzad iki şəxsin hərəkətləri arasındakı fərqi bildirir.

İki kadaş esən tükəl kavışıp öpişti kuçuştı *ığlaştı ötrü sığtaştılar* yenə *ögürdilər sevintilər* (LII, 7-LIII, 3) “İki qardaş sağ-salamat bir-birinə qovuşub ağlaşdılar, yenə sevindilər”. Burada iki şahzadənin bir-birinə qovuşduqdan sonra elədikləri arasında təzad yaradılıb. Onlar həm ağlaşırlar, həm də sevinirlər. Burada ağlaşmanın da sevinc əlaməti olduğunu düşünmək olar. Bu təzadın yaranmasında həm sinonim, həm də antonimlər iştirak etmişdir. Birinci sinonim cütlük olan *ığlaş-* və *sığtaş-* “ağlaşmaq” ilə ikinci sinonim cütlük olan *ögür-* və *sevin-* “sevinmək” bir-biri ilə antonimdir. Burada təzad daha qüvvətlidir, çünki eyni anda

baş verən bir-birinə zidd hərəkətləri bildirir. Əslində, həm “ağlamaq”, həm də “sevinmək” hərəkətləri eyni səbəbdən – neçə vaxt sonra bir-birini gördükləri üçün baş verir. Bu nümunədə təzadın birləşdirmə funksiyası görünür.

Kaşım söndə bəru *məni sevməz erti, eçim teginkə sevər erti* (LVI, 7-LVII, 1) “Atam elə əvvəldən məni sevməzdi, böyük qardaşım şahzadəni sevərdi”. Burada pis fikirli şahzadənin dilindən iki hadisə arasında təzad yaradılır. Hökmdarın böyük oğlunu sevdiyi, kiçik oğlunu isə sevmədiyi bildirilir. Burada təzadın yaradılmasında antonimlərdən yox, eyni feilin təsdiq və inkar formalarından istifadə olunmuşdur. Eyni feilin təsdiq və inkarı antonim olmasa da, mənaca əkslik əmələ gətirdiyi üçün təzad formalaşdırır. Bu nümunədə də təzad insanlar arasındakı münasibətləri fərqləndirir, müqayisə funksiyası yerinə yetirir.

Yüksək ediz orunluqtın kudı (LXI, 5) “Yüksək və uca taxtından aşağı düşdü”. Burada hökmdarın böyük oğlunun ölümü xəbərindən təsirlənib taxtından aşağı enməsi təsvir olunmuşdur. Burada təzad antonimlərdən yox, əks mənə bildirən sifətlər (*yüksək ediz*) və feildən (*kud-* “aşağı düşmək”) əmələ gəlmişdir. Burada təzad yalnız bir şəxsin hərəkətini ifadə edir.

Oğlum savı *ədgü yavlak* bəlgürinçə kınlıqta yatzun tep yarlıq boltu (LXIII, 2-5) “Oğlumun xəbərinin yaxşı və ya pis olduğu müəyyənləşənə qədər zindənda yatsın, – deyə əmr verdi”. Burada böyük şahzadənin yaxşı və pis xəbərinin gəlməsi anlayışları arasında təzad qurulmuşdur. Bunun üçün mütləq antonim olan *ədgü* “yaxşı” və *yavlak* “pis” sözlərindən istifadə edilmişdir. Bu sözlər vasitəsilə şahzadə barədə yaxşı və pis hər hansı xəbərin gəlməsinin gözlənildiyini bildirilir.

Evintəki *uluğ kiçigkə* tutuztı (LXVII, 7-8) “Evdəki böyük-kiçiyə tapşırıldı”. Burada evdəki bütün insanları ifadə etmək üçün *uluğ* “böyük” və *kiçig* “kiçik” anlayışları arasında təzaddan istifadə olunmuşdur. Yəni təzadın əsasında mütləq antonimlər durur və təzad, *ədgü yavlak* nümunəsində də olduğu kimi, inkar etmir, iki bir-birinə zidd anlayışı qəbul edir, verilən hökmün, edilən hərəkətin onların hər ikisinə aid olduğunu bildirir. Burada təzadın birləşdirmə funksiyası daha güclüdür.

Bir ay artuk açıntı. Anta ken yemə ağıruk boltı, keşrənü aş berür boltular (LXVIII, 4) “Bir aydan çox ona qayğı göstərdilər. Ondan sonra isə onlara ağır yük hesab edib, deyilərək yemək verdilər”. Burada bütöv vəziyyəti ifadə etmək üçün təzaddan istifadə olunub. Yaxşı fikirli şahzadənin evində qaldığı şəxslərin əvvəl ona qayğı göstərüb, sonra isə onu özlərinə ağır yük kimi görmələri təzad yaradır. Təzadı yaratmaq üçün antonimlərdən istifadə olunmamış, bir-birinə zidd vəziyyətlər qarşılaşdırılmışdır. Bu nümunədə təzad insanların münasibətinin dəyişməsinə ifadə edir və müqayisə funksiyasını yerinə yetirir.

Ögsiz ögi, kaşsız kaşı siz boltuğuz (LXXVII, 6-7) “Anasızların anası, atasızların atası siz oldunuz”. Burada isə “anasızın anası olmaq” və “atasızın atası olmaq” ifadələrinin hər biri öz-özlüyündə təzaddır, yəni nümunədə əslində iki təzad var. Burada təzad təkrar əsasında qurulmuşdur, cümlədə həm də sintaktik paralelizmə təsadüf olunur. Paralel quruluş burada təzadın ritmyaratma funksiyasını da meydana çıxarır.

Ərkə *yaztım yaşıltım ersər közüñüz anəçlənük bolzun* birök *yazukum yok ersər bir közüñüz yarusun küñ körün* (A, 1-3) “Əgər səhv etmişəmsə, gözünüz kor olsun. Əgər səhvim yoxdursa, bir gözünüz parıldasın, günəşi görün”. Burada şərt anlayışı vasitəsilə ikiqat təzad yaradılıb. Şahzadənin arvadının dilindən səhv edibə, kor olmaq, səhv etməyibə, gözü açılmaq fikri ifadə olunur. Beləliklə *yaz-yaşıl*- “səhv etmək” və *yazukum yok* “səhvi olmamaq”, *anəçlənük bol-* “kor olmaq” və *közüñüz yarusun* “gözü işıqlanmaq, açılmaq” anlayışları arasında təzad yaradılır. Bu nümunədə də sintaktik paralelizm var, təzad iki paralel cümlə əsasında qurulmuşdur.

Siziñ *yalğan köni* sözüñüzni (kim) bilir? (A, 20-21) “Sizin yalan, yoxsa doğru dediyinizi kim bilir?” Burada *yalğan* “yalan” və *köni* “doğru, həqiqət” sözləri mütləq antonimdir və təzad yaradır. Yaxşı fikirli şahzadənin nişanlısı onun dediklərinə inanmadığını ifadə etmək üçün bu anlayışlardan istifadə edir. Burada əks anlayışlardan birinin seçilməsi fikri ifadə olunur.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, qədim uyğur abidəsi olan “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” əsərində təzaddan çox geniş istifadə olunmuşdur. Bu da ilk növbədə əsərin məzmunu ilə əlaqədardır. Əsərin məzmunu iki əsas obraz – yaxşı fikirli şahzadə və onun qardaşı pis fikirli şahzadənin bir-birinə qarşı qoyulması ilə bağlı olduğu üçün onların təsvirində bir çox məqamlarda təzad təsadüf olunur. Lakin məndə təzaddan istifadə bununla məhdudlaşmır. Burada varlı və kasıblar arasındakı fərqi, insanların bir-birinə münasibətini və onların dəyişməsinə, bir-birinə zidd vəziyyətləri ifadə etmək üçün də təzad müraciət edilmişdir.

“Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin”də təzad nümunələrinin çoxunda mütləq antonimləri görürük. Mütləq antonimlər təzadı formalaşdıran əsas vasitələrdəndir: “Bədii üslubda, xüsusən təzad (kontrast) yaratmaq üçün mütləq antonimlər daha əlverişli hesab olunur” [Dəmirçizadə: 1962, s. 136]. Bunun da səbəbi mütləq antonimlərin ziddiyyəti daha kəskin göstərə bilməsidir. Yuxarıdakı nümunələrdə *yer* və *teñri* “göy”, *bay* “varlı” və *yok çığay* “kasıb, yoxsul”, *kuruğ* “quru” və *öl* “nəm”, *sev-* və *akla-* “nifrət etmək”, *ağırlıq* “dəyərli” və *uçuz* “dəyərsiz”, *ədgü* “yaxşı” və *yavlak* “pis”, *uluğ* “böyük” və *kiçig* “kiçik”, *yalğan* “yalan” və *köni* “doğru, həqiqət” kimi mütləq antonimlərdən istifadə olunmuşdur.

Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, adətən təzadda müşahidə olunan sintaktik paralelizm və təkrarlar “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin”in dilində azdır. Bu da hələ bu əsərdə təzadın müasir mənada tam formalaşmadığını, inkişaf mərhələsində olduğunu göstərir. “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin”də təzadın ən çox işləndiyi məqamlar obrazların nitqidir.

Təzadın ən güclü olduğu hallardan biri onun eyni məfhuma aid olması hesab olunur [Kartal: 2007, s. 419]. Yuxarıdakı nümunələrdə əksər hallarda təzad eyni məfhumla bağlıdır. Məsələn, “Amtı eçim taluyka barıp ərdini kəlürsər *takı ağırlıq bolğay, mən takı uçuz bolğay mən tep sakıntı*” cümləsində fikirlərdən biri yaxşı şahzadəyə, o biri isə qardaşına aiddir, ancaq bunlar hər ikisi ata-ananın oğullarına münasibəti ilə bağlıdır. “*Ögsiz ögi, kañsız kañı siz boltuñuz*” nümunəsində hər iki

fikir “siz” məfhumuna aiddir. “Siziñ *yalğan köni* sözüñüzni (kim) bilir?” cümləsində “yalan” və “doğru” anlayışları “söz” anlayışında birləşir.

“Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin”də təzad yaradan əsas vasitə antonimlərdir. Bundan əlavə, qrammatik formalar (təsdiq və inkar) və bir-birinə zidd vəziyyətlər vasitəsilə də təzad meydana çıxmışdır. Nəzərə alsaq ki, “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin” tam şəkildə bizə gəlib çatmamışdır, onda əsərdə təzad əsasında qurulmuş başqa nümunələrin də olduğunu güman etmək olar.

Təzadın mətnyaratma vasitəsi olduğu da göstərilir: “Təzad ən məzmunlu leksik-üslubi quruluş olub, bütöv mətni təşkil etmək kimi çox vacib bir funksiyanı da öz üzərinə götürməyə qadirdir” [Гюева: 2008, s. 134]. “Edgü ögli tigin-ayığ ögli tigin”də təzadın məhz bu funksiyanı yerinə yetirdiyini göstərmək olar, çünki burada həm əsərin məzmunu, həm obrazların təqdimi, həm də baş verən hadisələr bütövlükdə təzadlardan ibarətdir. Ona görə də qədim uyğur abidələrində üslubi vasitələrdən biri olan təzadı öyrənmək üçün bu əsər kifayət qədər material verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azılı K. Eski Uygurca İyi niyetli hanzade ile kötü niyetli hanzade metninin rekonstrüksiyonu. Yüksek lisan tezi. Eskişehir, 2015, 107 s.
2. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 212 s.
3. Гюева Л.Н. Антитеза и ее роль в линейных и вертикальных структурах художественного текста, Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, 2008, № 3, с. 131-134.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1962, 272 s.
5. Əfəndiyeva T.Ə. Antonimlər // Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Oçerklər. Bakı: Elm, 1970, s. 77-90.
6. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
7. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 352 s.
8. Galperin I.R. English stylistics. Moscow: URSS, 2020, 334 pp.
9. Hamilton J.R. Budacı İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens masalının Uygurcası Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikayesi. Çev.: Ece Korkut ve İsmet Birkan. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020, 228 s.
10. Kartal A. Türk edebiyatında belâgat çalışmaları ve "tezâd" ve "telmîh" sanatlarına eleştirel bir bakış, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2007, 16 (1), s. 413-428.
11. Məmmədli N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (norma, nitq mədəniyyəti sahələri və nitqə verilən tələblər). II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 512 s.
12. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Elm, 2010, 388 s.
13. Orkun H.N. Türk efsaneleri. Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikayesinin Uygurcası. Ankara: Altınordu Yayınları, 2023, 255 s.
14. Tulum M.M., Azılı K. Edki Uygurca Edgü ögli tigin anyığ ögli tigin (İyi niyetli şehzade kötü niyetli şehzade). İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016, 306 s.

ANTITHESIS IN THE STORY *EDGÜ ÖGLI TIGIN-AYİGH ÖGLI TIGIN* SUMMARY

Edgü Ögli Tigin-Ayïgh Ögli Tigin is one of the Old Uyghur Buddhist monuments. This work is a *chatik (jataka)*, i.e., a religious story. As jatakas express religious ideas through stories, their language is simpler and more artistic. This monument which was translated from Chinese in the 10th century, was found in 1908 by Paul Pelliot and is currently in Paris, Bibliothèque nationale de France. The work is also known as *Prince Kalyanamkara and Papamkara*. The work is about the contrast between the good-minded son and the evil-minded son of a king. *Edgü Ögli Tigin-Ayïgh Ögli Tigin* is wholly formed with antithesis between two princes. We observe mostly absolute antonyms in antithesis in *Edgü Ögli Tigin-Ayïgh Ögli Tigin*, and it is mostly used in the speech of characters. The manuscript of *Edgü Ögli Tigin-Ayïgh Ögli Tigin* is incomplete, there may be other examples of antithesis in the complete version of the work.

Keywords: *Old Uyghur written monuments, Buddhism, jataka, figures of speech, antonyms*

АНТИТЕЗА В РАССКАЗЕ «ЭДГЮ ОГЛИ ТИГИН-АЙЫГ ОГЛИ ТИГИН» РЕЗЮМЕ

«Эдгю огли тигин-айыг огли тигин» — один из древних уйгурских памятников буддийского содержания. Это произведение представляет собой чатик (джатака), то есть религиозный рассказ. Поскольку религиозные идеи выражаются посредством рассказов в джатаках, их язык проще и образнее. Переведенный с китайского в X веке, этот памятник был найден Полем Пеллио в 1908 году и сейчас находится в Париже, Национальной библиотеке Франции. Работа также известна как «Принц Кальянамкара и Папамкара». В работе говорится о конфликтах между добродушным сыном и злобным сыном правителя. Памятник «Эдгю огли тигин-айыг огли тигин» построен на основе антитезы в целом. Абсолютные антонимы наблюдаются в большинстве антитез в произведении, причем антитеза наиболее развит в речи персонажей. Рукопись «Эдгю огли тигин-айыг огли тигин» неполная, поэтому полная версия произведения может содержать и другие примеры антитезы.

Ключевые слова: *древнеуйгурские письменные памятники, буддизм, джатака, риторические фигуры, антонимы*